UPYTĖS KRAŠTO MIŠKAI XVI AMŽIUJE

Docentas MIKALOJUS LUKINAS

Upytės žemė XII a. pabaigoje užėmė beveik visą Nevėžio, taip pat Mūšos—Nemunėlio žemumas ir Žemgalės žemumos pietinę dalį, esančią dabartinės Lietuvos teritorijoje. Žemgalės žemumą nuo likusių atitveria moreninis Linkuvos kalvagūbris, kurio pietiniu pakraščiu teka Mūša, staiga pasisukanti šiaurėn ties Pasvaliu. Mūšos—Nemunėlio bei Žemgalės žemumos pasižymi karbonatingiausiomis respublikoje dirvodarinėmis uolienomis. Čia dominuoja velėniniai glėjiški ir velėniniai karbonatiniai priemoliniai dirvožemiai. Netoli paviršiaus slūgso gipso ir dolomitų klodai. Nevėžio baseinui būdingi dugninės morenos karbonatingi priemoliai. Čia paplitę velėniniai jauriniai silpnai nujaurėję glėjiški dirvožemiai. Didelį intarpo lopą (Žaliosios girios teritorija) sudaro limnoglacialinė lyguma, padengta labai smulkiais liosiško pavidalo smėliais. Pelkiniai dirvožemiai ir pelkės, dažniausiai meridianine kryptimi smarkiai ištįsusių apvalainių pavidalu, labiausiai koncentruojasi pietrytinėje ir vidurinėje Upytės žemės dalyje. Svarbesnėms Upytės krašto upėms — Mūšai, Nevėžiui, Lėveniui dabar būdingi dideli pavasario ir mažesni rudens poplūdžiai. Praeityje jos buvo daug vandeningesnės, tačiau lėtos tėkmės upės. Ypač Nevėžio, Pyvesos ir Lėvens baseinai senovėje pasižymėjo dideliais užpelkėjusių miškų plotais, kas gerokai kliudė juos panaudoti žemdirbystei ir sąlygojo gausesnį ir lygesnį vandens nuotėkį.

Dėl negausių mezolito laikotarpio radinių (ragiiniai kirveliai, kaulinė strėlė, ietigaliai)[1,2], taip pat ir todėl, kad iki šiol iš viso neaptikta to laikotarpio stovyklaviečių, galima manyti, kad pirmykštis žmogus medžioklės tikslais tik retkarčiais pasiekdavo Upytės kraštą. Mažai jo palikta pėdsakų ir neolito amžiuje: netoli viena kitos į šiaurės rytus nuo Panevėžio surastos tik trys stovyklavietės. Tuo tarpu pietryčių Lietuvoje jų būta žymiai daugiau. Gausesni žalvario bei ankstyvojo geležies amžiaus radiniai, daugiausia aptikti Juostos bei Nevėžio aukštupio baseinuose ir į šiaurę nuo Mūšos, rodo, kad tuomet pradėta intensyviau apgyvendinti Upytės krašto pietrytinę ir šiaurinę dalį. Piliakalnių bei atrastų I—XII m. e. amžiaus plokštinių kapinynų šliejimasis prie Mūšos, Nevėžio, Lėvens, Daugyvenės, Kiršino, Juostos, Ežerės, Viršyčio, Beržtalio slėnių rodo, kad šių upių pakrantėse tuomet būta laisvų nuo miško ir pakankamai drenuotų žemdirbystei tinkančių dirvožemių. Be to, Kruojos, Ežerės, Daugyvenės, Šuojos baseinuose ir į šiaurę nuo Mūšos išsimėtę ąžuolynai teikė geras ganyklas. Būdinga, kad Steigvilų kaimo piliakalnyje (prie Beržtalio upelio) buvo rasta ąžuolo medienos gabalų ir ąžuolinių anglių, jų nemažai aptikta ir senovinėje gyvenvietėje netoli Kairelių kaimo prie Viršyčio upelio, o Žeimelio ir kituose piliakalniuose rasta daug lazdyno riešutų kevaliukų[3]. Žinome, jog lazdynas yra ištikimas ąžuolynų palydovas, sudarantis traką.

Pirmosios dokumentinės žinios apie Upytės žemę priklauso XIII a. viduriui. Būtent 1254 metais Rygos vyskupas Albertas ir Livonijos ordino magistras sudarė dokumentą apie Žemgalės pasidalijimą, kuriame paminėta ir besiribojanti Upytės žemė (terra Opiten)[4]. Tuomet šios erdvios žemės teritorija kiek siaurėjančiu plačiu ruožu nuo Livonijos sienos tęsėsi beveik iki Neries upės. Jos apgyvendinta dalis užėmė Nevėžio baseino šiaurinę bei vidurinę dalį ir jo žemupio kairįjį krantą. Tačiau XIV amžiaus pradžioje Upytės valsčius apėmė jau tik šiaurinę buvusios Upytės žemės dalį, maždaug iki Truskavos, Aristavo. Toliausiai išsikišę į šiaurę kaimai buvo Švaininkai, Nevėžininkai, Prievačka[5]. Į šiaurę nuo dabartinių Panevėžio bei Šeduvos miestų net iki Livonijos sienos tįsojo milžiniška giria. Jos medynai ir pelkės kliudė Livonijos ordino riterių grobuoniškiems žygiams į apgyventas Upytės sritis. Girioje lietuviai pasienyje įrengdavo medžių užkardas priešui sulaikyti, suversdavo keliuose medžių griuvenas grįžtantiems su grobiu kalavijuočiams sustabdyti ir sumušti. Girių pelkių apsuptose kalvose, vadinamose „bobkalniuose", slėpdavosi moterys ir vaikai, suvarę ten gyvulius ir suvežę turtą. Vieno tokio bob-

kalnio pavadinimas išliko iki mūsų laikų, būtent — Panevėžio miško pramonės ūkio Paežerio girininkijos Bobkalnio pasoda Paežerio miške, netoli Panevėžio.

Livonijos ordino kryžiuočių žygiai į Upytės žemę ypač padažnėjo XIV a. antroje pusėje. 1368 metais buvo nusiaubti Molainių, Vaišvilčių, Švaininkų, Prievačkos, Nevėžininkų kaimai; 1370 metais — tie patys kaimai bei Ramygala, Eigirdai; 1371 metais, be to, dar nusiaubta Upytė, Linkuva; 1372 metais nuterioti Velžiai, Uliūnai, Barklainiai, Ramygala, Sokeliai, Preibai, Šilagaliai, Vaišvilčiai, Upytė, Vadaktai ir kiti. Štai kronikininkas Hermanas de Vartbergė 1378 metų žygį aprašo šitaip: „Brolis Vilhelmas, Livonijos magistras, su savaisiais narsiai iššygiavo prieš lietuvius, būtent į Upytę. Ten jis per devynias dienas ir naktis žudė, degino, niokojo ir viską griovė"[6]. Taigi, ugnimi ir kalavijais skelbdami krikščionybę, Livonijos ordino riteriai per pusšimtį metų ne mažiau kaip tris dešimtis kartų nusiaubė Upytės žemę. Tik po Žalgirio mūšio susmukus kryžiuočių galiai, vėl pradėta kolonizuoti Upytės žemės šiaurinės dalies girias, kur šalia kaimų atsirado Lygumų (1426 m.), Pasvalio (1495 m.) miesteliai, o XVI amžiuje ir Panevėžio senamiestis (1503 m.), Pabiržė (1515 m.), Krinčinas (1560 m.), Naujamiestis (1584 m.), Linkuva (1586 m.), Pakruojis (1585 m.), Subačius (1590 m.). Tais metais juose buvo pastatytos bažnyčios, pradėjo veikti prekymečiai bei savaitiniai turgai, atsirado gausios smuklės, kurios, be to, dar jungėsi svarbesniais prekybiniais vieškeliais. Įdomu, kad Likėnų gydykla (teplicy Birženskije) egzistavo jau 1587 metais, kur net iš tolimų vietų atvykdavo pasiturintys bajorai gydytis mineralinio vandens voniomis[7]. Įsidėmėtina, kad seniausieji Upytės žemės miesteliai, būtent Upytė su medine pilimi „Čičinsko kalne", Ramygala, kurios apylinkės tam tikrą laiką egzistavo netgi kaip atskiras valsčius, Krekenava atsirado daug anksčiau, negu mūsų suminėti miesteliai, ir buvo minimi jau XII—XV amžiaus istoriniuose dokumentuose. Spėjama, kad pagonybės laikais Pasvalyje, Ramygaloje, Šeduvoje, Puodžiūnų ir kituose piliakalniuose buvusios medinės pilys.

Upytės valsčiaus, priklausiusio Trakų vaivadijai, administracinis centras XV amžiuje ir anksčiau buvo Upytė, praradusi šią reikšmę 1549 metais, kai pavieto teismas buvo iškeltas iš pradžių į Krekenavą, paskui, t. y. 1568 metais, — į Panevėžį. Upytę 1569 metais aprašė Gvagninis[8], o 1886 m. Balinskis[9] ir kiti, charakterizuodami ją kaip menką medinį miestelį šiaudiniais stogais, keliomis negrįstomis kreivomis gatvelėmis su medine pilimi ant kalvos viduryje pelkės ir medine (iš pradžių kalvinų, vėliau — katalikų) bažnyčia. Dažni gaisrai beveik ištisai nusiaubdavo Upytę ir jos valsčiaus medinius miestelius, maras, kitokios epidemijos, karai ir chroniškai pasikartojantis badas gerokai praretindavo jų gyventojus.

Kadangi XVI a. pradžioje Upytės valsčius iš viso neturėjo L. d. kunigaikščio dvarų, vadinasi, ir jų vietininkų — laikytojų, tai šį valsčių betarpiškai valdė Trakų vaivada per savo tijūną. Karališkųjų girių eksploatacijos reikalams Trakų vaivada turėjo vyriausią girininką, kuris per savo įgaliotinius bei medininkus (osočnikus) rūpindavosi šių girių apsauga, prižiūrėdavo pelenų, vančoso, šulų gamybą. 1572 ir vėlesniais metais stambias miško paruošas Rygos medžių rinkos poreikiams varė L. d. kunigaikščio rangovas Val. Yberfeldas plačiose Daugavos bei Lielupės baseino giriose. Yra pagrindo manyti, kad Upytės pavieto šiaurinės dalies, būtent, Mūšos (Lielupės intako) baseino karališkos girios pramoniniu mastu pradėtos eksploatuoti XVI a. viduryje, t. y. beveik tuo pačiu laiku, kaip ir Nevėžio baseino girios, kurių didesnė eksploatacija prasidėjo maždaug 50 metų vėliau, kaip panemunės girių, kurios tuo laiku būdinėmis miško paruošomis jau buvo gerokai nualintos. Labai miškus alinantis pelenų deginimas bei jų eksportas iš Upytės girių į Mintaują bei Rygą statinėse rogių keliu arba upiniais laivais klestėjo jau XV amžiuje. Vyriausiu visų L. d. kunigaikščio girių eksploatacijos prižiūrėtoju nuo 1530 metų buvo raštininkas Andrius Mackevičius.

1565/66 metais Vilniaus seimo nutarimu vykdant teismų reformą, Lietuvos D. Kunigaikštystės teritorija buvo padalinta į 30 pavietų. Upytės pavietas, priskirtas Trakų vaivadijai, liko senojo Upytės valsčiaus ribose. Pavietų priekyje atsistojo seniūnai. Pirmuoju Upytės pavieto seniūnu tapo kunigaikštis Jonas Krošinskis[10], kuriam prieš tai, būtent 1546 metais, Žygimantas Senasis buvo įkeitęs už stambią paskolą Upytės karališką valsčių. Pavietų seniūnai kartu būdavo ir pilies teismo pirmininkais, visų mokesčių did. kunigaikščio iždo naudai rinkėjais ir vyriausiais did. kunigaikščio girių apsaugos bei miško medžiagos monopolinių paruošų prižiūrėtojais paviete. Kaip matyti iš Upytės pilies teismo bylų[11], šiame paviete jau 1587 m. tarnavo karališkų miškų girininkas Jonas Jurevičius. Tuo metu ir atskirų dvarų savininkai taip pat laikė savo girininkus bei miško sargus.

Upytės krašto girių kolonizavimo eigoje mes išskyrėme 4 pagrindines fazes, charakterizuojančias žmogaus įsavintų žemių ir miško masyvų savitarpio išsidėstymą, būtent: 1) medžiotojų bei galvijų augintojų pusiau klajokliškų stovyklų bei sodybviečių nežymūs pavieniai įsiterpimai smėlėtais paupiais, paežeriais; 2) įsavinti dirvoms bei šienavimui laukai ir pievos sudaro tik atskiras izoliuotas dėmes bendrame didžiulių girių bei pelkių fone; būdinga, kad šios dėmės daugiausia šliedavosi prie upių slėnių, o pačios gyvenvietės — prie įtvirtintų piliakalnių — slėptuvių; 3) atskiros gyvenviečių bei laukų dėmės per ilgesnį laiką susilieja į didesnes teritorijas bei vingiuotus ruožus, skaldančius miško plotą atskiromis stambiomis giriomis; 4) pagaliau sparčiai mažėjantys miško masyvai žemės ūkio naudmenų fone tesudarė izoliuotus sklypus.

Pirmoji fazė Upytės krašte tęsėsi maždaug mezolito pabaigos, neolito ir senojo žalvario amžiaus laikotarpiais, antroji fazė siekė XIII m. e. amžių, trečioji fazė baigėsi XVIII amžiaus viduryje, ir tada

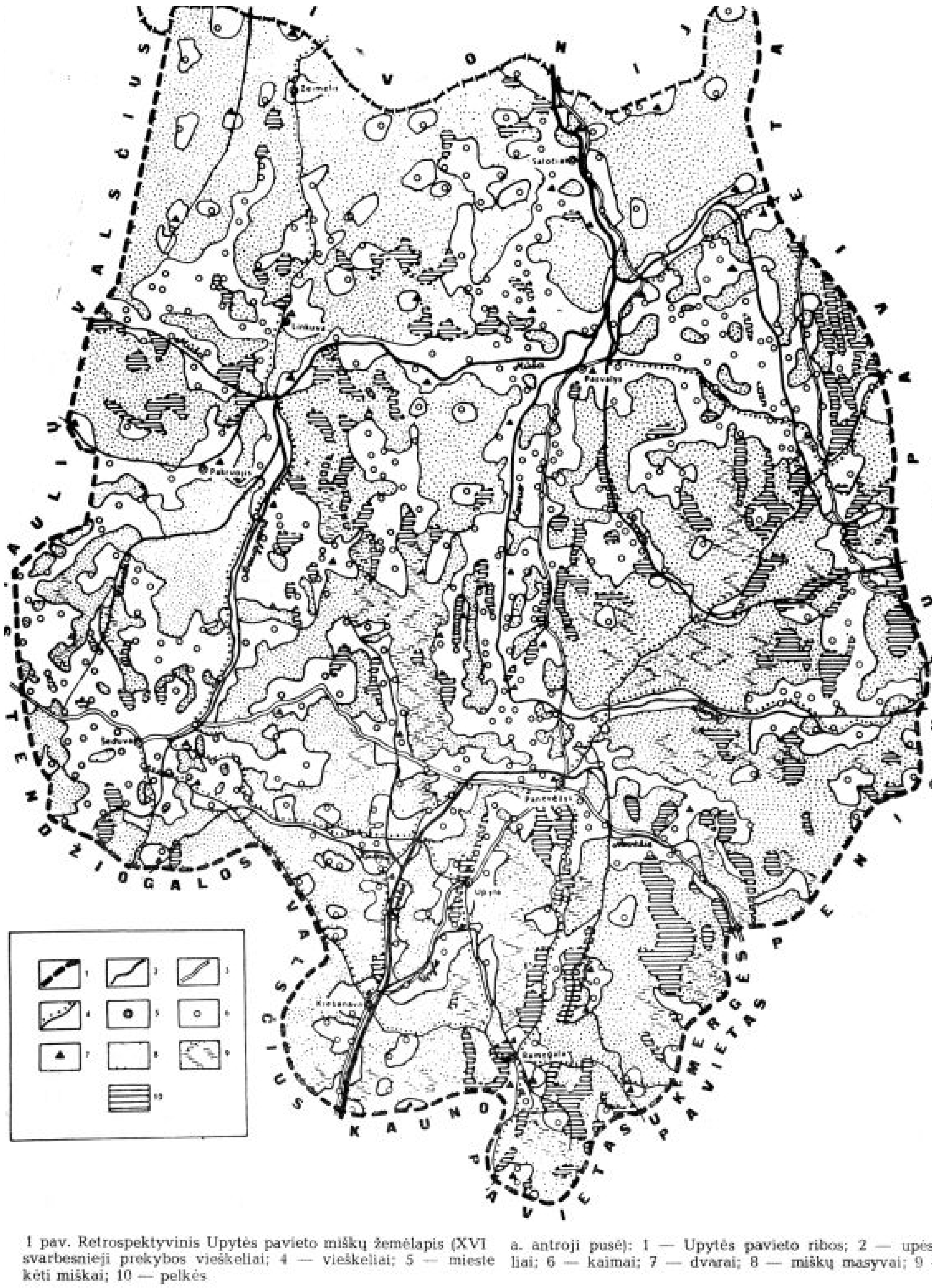

1 pav. Retrospektyvinis Upytės pavieto miškų žemėlapis (XVI a. antroji pusė): 1 — Upytės pavieto ribos; 2 — upės; 3 — svarbesnieji prekybos vieškeliai; 4 — vieškeliai; 5 — miesteliai; 6 — kaimai; 7 — dvarai; 8 — miškų masyvai; 9 — pelkėti miškai; 10 — pelkės

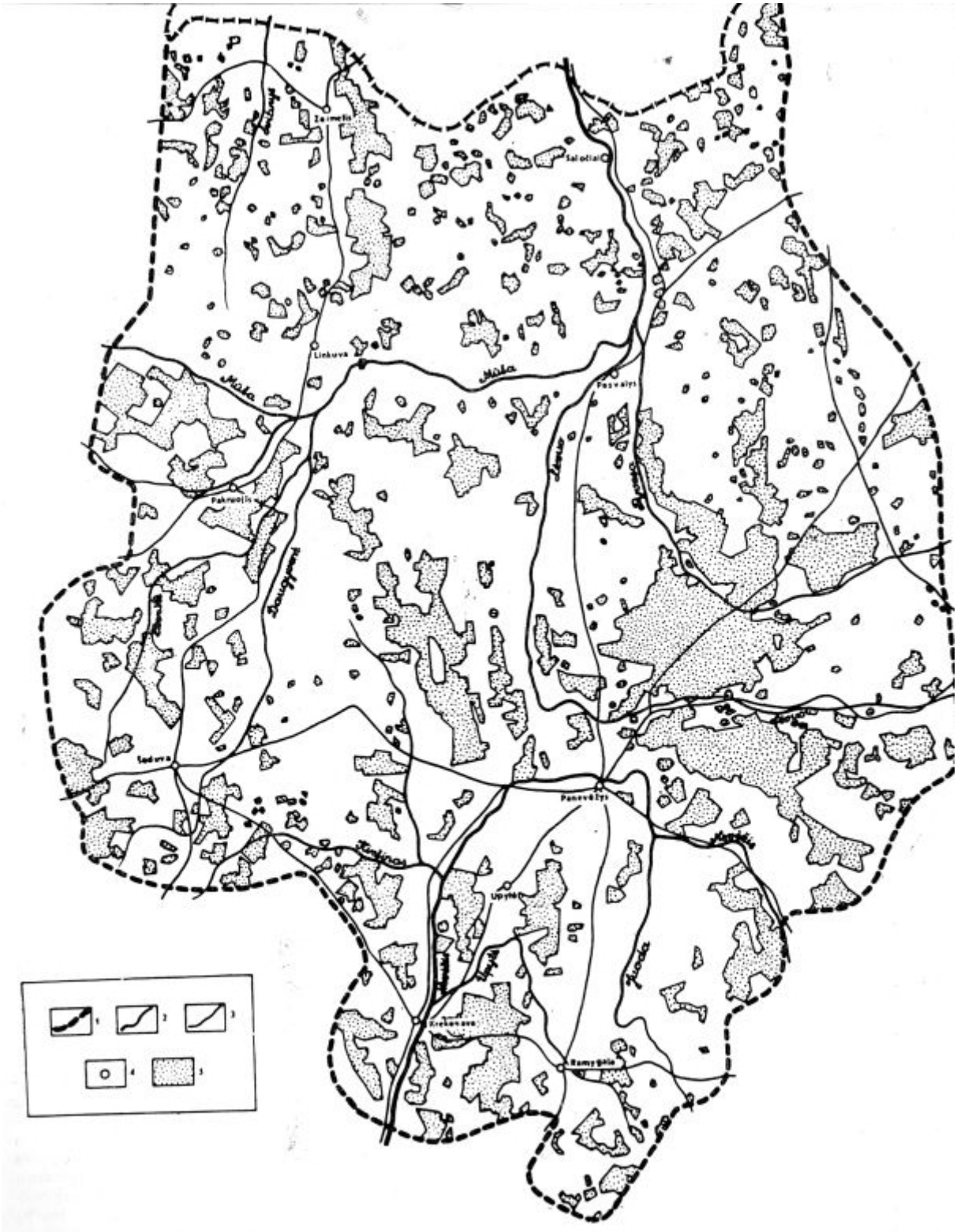

2 pav. Dabartinių miškų buv. Upytės pavieto teritorijoje sche ma: 1 — buv. Upytės pavieto ribos; 2 — upės; 3 — keliai; 4 — miesteliai; 5 — miškai

prasidėjo ketvirtoji, t. y. paskutinioji Upytės girių kolonizavimo fazė.

Kartu su aprašyta girių kolonizavimo fazių raida keitėsi ir gyventojų elgimasis su mišku, su jo gėrybėmis. Pirmoji, o ypač antroji kolonizavimo fazė pasižymėjo žmogaus kova su giria ugnimi ir kirviu, siekiant atkariauti iš jos įsavinamus laukus. Mediena tik nedideliais kiekiais tuomet naudota išimtinai savo ūkio poreikiams. Labai svarbi buvo medžioklė, drevinė bitininkystė ir kitoks šalutinis miško gėrybių naudojimas. Pirmajai girių kolonizavimo fazei būdinga daržinė (kaplinė) žemdirbystė. Žemės dirbimui kapliais naudodavo netoli gyvenvietės esančių upių, ežerų pakrantėse laisvus nuo miško sklypelius, galvijus ganydavo miško aikštėse, paupių pievose. Tada miško pelenai dar nebuvo įvertinti kaip trąšos dirbamam laukui. Antroje kolonizavimo fazėje išsivysto lydiminė, t. y. kirtiminė — ugninė žemdirbystė. Ruošiant lydimą, pirmiausia būdavo iškertami krūmai bei plonesni medžiai, o storesni tik pakertami, nulupant nuo jų žmogaus ūgyje žievę, kad nudžiūtų, ir apkapojant šakas. Nukirsti krūmai bei medžiai likdavo džiūti per visą vasarą ir žiemą, o pavasarį juos sudegindavo[12]. Dažniausiai neliesti likdavo tik ąžuolai bei miškiniai vaismedžiai. Lydimų plotai būdavo nedideli — 1,0—2,0 ha. Kai miško pelenų poveikis baigdavosi (po 3—4 dirbimo metų), dirvą neribotam laikui palikdavo, kad užaugtų miškas. Tai buvo neracionali, mišką alinanti žemdirbystės sistema.

Antrajai miško kolonizavimo fazei įpusėjus, ėmė vystytis pažangesnė lydiminės žemdirbystės forma, būtent miškinė-dirvoninė žemdirbystė, kuri tebeklestėjo ir III-iosios girių kolonizavimo fazės pradžioje. Miškinėje-dirvoninėje žemdirbystėje praktikuota jau nuolatinių laukų sistema, nes, 6—8 metus panaudojus lydimą žemdirbystei, žemę palikdavo apibrėžtam 8—12 ar net iki 15 metų laikui nedirbamą, leisdavo joje miško jaunuolynui užaugti, kurio jau nebedegindavo, o kirsdavo, gamindami ūkiui labai reikalingas kartis, gegnes, stulpus bei malkas. Prieš ardami dirvą sudegindavo tik šakas bei kelmelius. Miškinėje-dirvoninėje žemdirbystėje pagrindinei trąšai — pelenams jau tenka mažesnis vaidmuo, kaip lydiminėje, o pagerinti dirvožemio derlingumą labiau siekta savotiškos ilgalaikės miškalaukinės sėjomainos pagalba. Taigi, be miško, kaip dirvožemio trąšėjo (ne tik pelenais, bet ir pakritomis) bei jo struktūros pagerintojo pagalbos, ir čia neapsieita. Savotiškas miškinės-dirvoninės žemdirbystės apraiškas mums tekdavo stebėti ir Varėnos apylinkėse netgi buržuazinės Lietuvos laikais, kai ūkininkai, nualinę pasėlių smėlynus, sąmoningai palikdavo žemės rėžius pušų jaunuolynui užaugti, o paskui, nukirtę jaunuolyną, vėl tą žemę dirbdavo.

Trečiojoje girių kolonizavimo fazėje (XIV—XVIII a. vidurys) miško gėrybių naudojimo požiūriu tenka išskirti du labai reikšmingus laikotarpius, būtent: 1) laisvojo miško gėrybių naudojimo laikotarpis ir 2) suvaržyto naudojimo bei prekinio miškų ūkio formavimosi laikotarpis. Pirmasis laikotarpis tęsėsi maždaug iki XVI amžiaus, antrasis apėmė XVI—XVIII amžius.

Pirmajame laikotarpyje miško gėrybėmis plačiose giriose dar galėjo laisvai naudotis ne tik suverenas bei feodalai, bet ir valstiečiai su miestelėnais. Įsidėmėtina, kad nominalinę nuosavybės teisę į žemę valstiečiai galutinai prarado po 1557—69 metų agrarinės reformos. Pirmajame laikotarpyje tebedominavo miškinė-dirvoninė žemdirbystės sistema. Jau daugiau miško medžiagos naudojama vietiniams poreikiams, tačiau miško eksportas buvo tik užuomazgoje. Klestėjo drevinė bitininkystė. Rinktinė mediena naudota gynybiniams pilių įrengimams, miesteliams, tiltams, vėliau ir bažnyčioms statyti, prastesne pasitenkindavo valstiečiai savo troboms, ūkiniams pastatams ir kurui. Nemažai medienos sunaudodavo kaimų bei miestelių amatininkai: račiai, kubiliai, degutininkai, būdininkai, upinių laivų statytojai ir t. t. Odoms išdirbti, drobėms dažyti plačiai naudota jaunų ąžuolų bei juodalksnių žievė, nuo liepaičių plėšta labai daug karnų. Miško paklotė naudota kraikui, gilės — kiaulėms penėti. Mat, bulvių Lietuvoje imta daugiau sodinti tik XIX a. viduryje[13]. Nors stambių žvėrių medžioklė nuo labai senų laikų buvo laikoma L. d. kunigaikščio privilegija, tačiau jau XIII a. pradžioje imta šią teisę dalinti nustatytose teritorijose ir bajorams. Valstiečiai dar beveik nevaržomai medžiojo smulkesnius žvėris. Didelę vertę tuomet turėjo bebrų ir kiaunių kailiai, todėl suverenas siekė jų medžioklę nukreipti kunigaikštystės iždo naudai.

Antrajame trečiosios girių kolonizavimo fazės laikotarpyje, būtent nuo XVI amžiaus, plačiai atsivėrus Europos medžio rinkai ir suklestėjus jūrų laivybai, sparčiai vystosi miško paruošos bei medienos eksportas iš Lietuvos. Mediena tuomet įgavo prekinę vertę. Tačiau antrojo laikotarpio pradžioje miškas dar mažiau vertinamas, negu dirbamas laukas. Štai iš Upytės pavieto pilies teismo bylų[14] sužinome, jog 1585—87 metais vienas gero lauko margas kainavo 1 kapą, t. y. 60 lietuviškų grašių, miško margas — 40, o šienaujamos pievos margas — 30 grašių. Lietuvos didysis kunigaikštis, laikydamas visas girias savo nuosavybe, ima varžyti jų eksploatavimą bajorų bei valstiečių naudai, todėl 1547 metais skelbiamas miško eksporto valstybinis monopolis, steigiamos muitinės-kamaros prie plukdomų upių, gerinama girių apsauga ne tik nuo savavališkos medžioklės, bet ir nuo savavališkos eksploatacijos. Tas faktas, kad kitų tarpe ir Saločiuose palei Mūšą 1547 metais buvo įsteigta pasienio muitinė-kamara eksportuojamai miško medžiagai, liudija, jog šia upe bent pavasario poplūdžių metu plukdyta nemažai miško medžiagos iš Upytės pavieto į Mintaują. Susirūpinta miško plukdymo reikalams pagerinti ir Nevėžio vagą. 1581 metais išardyta užtvara ties Kėdainiais, 1568 metais uždrausta šioje upėje statyti bet kokias užtvaras. Valakų įstatymas jau draudžia bajorams bei valstiečiams savo naudai karališkose giriose daryti lydimus. Minimo antrojo laikotarpio pradžioje visiškai įsivyravo pūdiminė — trilaukė žemdirbystės sistema, Upytės paviete galutinai pakeitusi miškinę-dirvoninę žemdirbystę po 1557 metų agrarinės reformos. Brangstantis miškas praranda tiesioginio laukų trešimo bei jų

dirvožemių struktūros gerintojo vaidmenį, kurį dabar įgauna mėšlas bei neužimtas pūdymas. Iš viso kaupti mėšlą laukams tręšti pradėta tik antroje XVI a. pusėje, o tręšiamos mėšlu dirvos XV a. pabaigoje ir XVI a. pradžioje sudarė mažiau kaip pusę visų armenų[15].

Ketvirtoje girių kolonizavimo fazėje audringai besivystant **pramoninei** miško eksploatacijai gimstančio kapitalizmo sąlygomis, prasidėjo ir rimtesnis miško ūkio tvarkymas, labiausiai valdiniuose miškuose, atsirado reikalas tolygiai naudoti miškus pagal plotą, o vėliau ir pagal tūrį, pradėta rūpintis savaiminiu miškų atželimu, o vėliau ir miško veisimu. Miško ūkis palaipsniui susiformavo į savarankišką valstybės ūkio šaką, nepriklausomą nuo žemės ūkio, nepajungtą jo poreikiams.

Remdamiesi kartografiniais šaltiniais, Upytės karališkojo valsčiaus (pavieto) 1554—56 metų bei atskirų jo dvarų inventoriais, kuriuose buvo nurodyti atskirų kaimų bei dvarų žemės kiekiai valakais, taip pat Upytės pavieto paskelbta teisminių bylų medžiaga ir platesne istorine literatūra, mes sudarėme Upytės pavieto XVI a. antrosios pusės miškų žemėlapį, tuo pačiu vaizduojantį ir šio pavieto dirbamų laukų, gyvenviečių ir didesnių pelkių išsidėstymą (1 pav.). Palyginimui kartu pateikiame ir dabartinių miškų minėtoje teritorijoje išsidėstymo schemą (2 pav.).

Didelio darbo pareikalavo XVI amžiuje Upytės paviete egzistavusių kaimų, dvarų bei miestelių identifikavimas ir sužymėjimas žemėlapyje. Nemažai keblumų atsirado nustatant kiekvienos gyvenvietės naudojamus valakus, išvedant miškų bei pelkių apytikslius kontūrus. Savaime aišku, šiuos kontūrus teko smarkiai schematizuoti, prisilaikant vėlyvesnių miškų žemėlapių bei imant domėn atskirų dirvožemio rūšių ir pelkių išsidėstymą jų nuotraukose. Reikia pažymėti, kad agrarinės reformos metu sudarytas Upytės pavieto karališkųjų kaimų bei miestelių inventorius buvo labai detalus: jame pažymėti kiekvieno kaimo valstiečių priimtų ir nepriimtų valakų skaičiai (t. y. faktiškas jų plotas, kurį galima išreikšti hektarais), priimtų kaimuose miškinių valakų kiekis, priimtų ir nepriimtų valakų skaičius kaimų užribiuose (v zastenkach). Be to, valakų kokybė įvertinta net keturiais laipsniais (grunt dobryj, srednij, podlyj, veljmi podlyj), detaliai nusakytos valakinių žemių gretimybės: miškai, pelkės, gretimų kaimų bei dvarų žemės.

Mūsų apskaičiuotas Upytės pavieto bendras plotas buvo apie 5,7 tūkstančio kvadratinių kilometrų, taigi apie 1/11 dalis dabartinės Lietuvos teritorijos. Upytės pavietas iš šiaurės siekė Livoniją, iš vakarų ribojosi su Šiaulių pavietu bei Tendžiogalos valsčiumi, iš pietų jis siekė Kauno, o rytuose — Ukmergės ir Penionių pavietus. Upytės paviete mes užfiksavome 557 gyvenvietes, egzistavusias XVI amžiuje, iš jų — 10 miestelių, 447 kaimus ir 70 dvarų, valdomų bajorų (žemininkų) bei dvasiškių. Taigi, viena gyvenvietė vidutiniškai tenka dešimčiai kvadratinių kilometrų bendro pavieto ploto. Absoliuti dauguma kaimų bei miškų tuomet priklausė Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, tačiau jau būta ir privatiems dvarams bei kaimams priskirtų miškų. Kiek ir kurie būtent miškai buvo valdomi privačiai, teks ištirti vėliau.

Remiantis sudarytu žemėlapiu, bendras miškų plotas Upytės paviete, pagal mūsų apskaičiavimus, XVI a. antroje pusėje siekė 307 tūkst. hektarų, pelkių — 48 tūkst. ir dirvų su pievomis — apie 213 tūkst. hektarų. Tuo būdu Upytės paviete miškų buvo 54,1%, pelkių — 8,4%, dirvų su pievomis — 37,5%. Ganyklos paprastai būdavo miškuose, todėl atskirai neišskiriamos. Profesorius Povilas Matulionis teorinių skaičiavimų pagrindu yra nustatęs, kad etnografinės Lietuvos miškingumas 1600 metais buvo 44%, pelkingumas — 16%[16]. Jeigu šiuos duomenis laikysime daugiau ar mažiau pagrįstais, tai mūsų apskaičiuotas Upytės pavieto miškingumas būtų 10% didesnis už Lietuvos vidutinį, o pelkingumas — 8% mažesnis. Tačiau mes nesiimame griežtai teigti, kad 8,4% pelkingumas yra absoliučiai tikslus, nes mažų mažiausiai 1/10 dalis Upytės miškų teritorijos buvo labai užpelkėjusi, vadinasi, ne visa ištisai apaugusi mišku. Dabar buvusio Upytės pavieto teritorijos miškingumas yra 24%. Taigi per 400 metų jis sumažėjo 30%.

Pažvelgus į žemėlapį, krinta į akis vienur platesni (iki kelių kilometrų pločio), kitur siauresni vingiuoti laukų ruožai bei gyvenviečių virtinės palei upes, ypač palei Lėvenį, Mūšą, Tatulą, Nevėžį, Daugyvenę, Juostą. Nemaži gyvenviečių susitelkimai ir takoskyrose. Labiausiai kolonizuota XVI amžiuje pasirodė vidurinė bei šiaurinė Upytės pavieto dalis, t. y. toji teritorija, kuri XIII—XIV amžiuose beveik ištisai buvo apaugusi miškais. Plačiai kolonizuotos Šeduvos, Krinčino apylinkės. Čia kaip tik dominavo turtingesni ir ne taip užpelkėję dirvožemiai, o giriose pasitaikydavo nemažai ąžuolynų. Upytės pavieto miestelių didžiuma, būtent, Šeduva, Linkuva, Pasvalys, Saločiai, Vabalninkas, Panevėžys, kaip matyti mūsų žemėlapyje, susikūrė kaip tik žemdirbiškų kaimų didesnių susitelkimų vietose, kas rodo, kad žemdirbystės išsivystymas buvo viena iš pagrindinių šių miestelių atsiradimo priežasčių.

Milžiniškos, beveik monolitinės girios su nedideliais kaimų įsiterpimais išliko tik pietrytinėje, pietinėje ir vietomis pačioje šiaurinėje Upytės pavieto dalyje. Pastebima bendra jų susitelkimo tendencija pavieto pakraščiais, kas tam tikru laipsniu rodo pavieto administracinį vientisumą ir atsiribojimą nuo gretimų pavietų bei valsčių. Išimtį nebent sudaro tik neilgas nelabai miškingas pasienio ruožas į šiaurės vakarus nuo Šeduvos. Iš stambiausių Upytės pavieto girių paminėtinos: pirmučiausia didžiulė Žaliosios—Gitėnų giria, seniau vadinama Vabalninko, išsidėsčiusi Pyvesos bei Lėvens baseinuose ir užimanti beveik 1/6 dalį pavieto teritorijos, paskui Ramygalos—Upytės smarkiai užpelkėjusi giria, pietuose susijungusi su Krekenavos miškų masyvais; nemaža Pakruojo giria, perskelta į dvi dalis Kruojos upelio, pievų bei laukų. Pavieto šiaurėje plytėjo Saločių ir Žeimelio girios. Stambūs miškų masyvai telkėsi ir vidurinėje pavieto dalyje — tai Švaininkų—Ažagų, Lepšynės bei Girelės miškų masyvai, Pušaloto miškai.

Žygimanto Augusto įgyvendintos agrarinės reformos metu daugeliui karališkų kaimų buvo priskirti ir miškiniai valakai, kad juos būtų galima panaudoti ganykloms, šienavimui ir palaipsniui paversti žemės ūkio naudmenomis. Štai Upytės paviete iš bendro 7,3 tūkstančių valstiečių priimtų valakų skaičiaus 0,9 tūkstančio sudarė miškiniai valakai, arba apie 18,9 tūkst. ha paskirto sunaikinti miško. Upytės paviete, šalia karališkų girių, pasirinktiniais kirtimais XVI—XVII amžiuose dar labiau buvo nuterioti privačių dvarų ąžuolynai, šilai bei gojai. Tai dažnai mini dvarų inventoriai. Tokiu būdu XVI amžiuje, t. y. trečiajai miškų kolonizavimo fazei gerokai įpusėjus, ėmė sparčiai mažėti pavieto girios, jos, be to, dar retėjo ir menkėjo, medynuose daugėjo įvairiaamžių medžių, prasidėjo masinė kietųjų lapuočių bei spygliuočių kaita minkštaisiais lapuočiais. Vertingus sėklinės kilmės medynus ėmė keisti atauginiai sąžalynai. Kolonizacijos spaudžiama, giria traukėsi, skaldėsi atskirais izoliuotais masyvais, kurie labiausiai išliko neturtingose bei užpelkėjusiose žemėse. Agrarinė reforma kuriam laikui kad ir sustabdė miškų nulydymą už išskirtų valakų ribų, Upytės girių menkėjimas vis labiau progresavo dėl besistemių alinančių kirtimų poveikio.

Po kurio laiko mes tikimės giliau išanalizuoti Upytės girių struktūros, jų rūšinės sudėties kaitos istorinę raidą bei dėsningumus. Be abejo, toks dabarčiai išlikusių miškų praeities pažinimas gerokai padėtų sukurti ateities miškų tobulesnę struktūrą, sandarą, suplanuoti gamtos apsaugos priemones, išvengiant skaudžių klaidų, kai įgyvendinamos abstrakčios schemos, nesusietos su konkrečių vietovių praeitimi.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961.
2. Rimantienė R. Pirmieji Lietuvos gyventojai. „Mintis", 1972.
3. Šliavas J. Žeimelio ir jo apylinkių archeologiniai paminklai. „Kraštotyra", Vilnius, 1971.
4. Maksimaitienė O. Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą. LTSR MA darbai, ser. A 2(II), 1961.
5. Lowmiański H. Studija nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Tom II. Wilno, 1932
6. Pakarklis P. Lietuvių kova prieš kalavijuočius. Vilnius, 1954.
7. Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг. Вып. VII, Вильна, 1909, стр. 270—271.
8. Gwagnin A. Z kroniki Sarmacyi Europskiej. 1611 (1568). Krakow, 1860.
9. Baliński M. Wielkie Księtwo Litewskie. Warszawa, 1886.
10. Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795, Kraków, 1885.
11. Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг. Вып. VIII, Вильна, 1912.
12. Dundulienė P. Žemdirbystė Lietuvoje. Vilnius, 1963.
13. Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje. Vilnius, 1972, psl. 63.
14. Акты Упитского городского суда в XXVI томе Актов, издаваемых Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильна, 1899. №№ актов, 262, 267, 480, 547, 582.
15. Юргинис Ю. Удобрение почв в Литве до XVII в. Тезисы докладов и сообщений VIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. М., 1965, стр. 12.
16. Matulionis P. Lietuvių žemė ir jos gyventojų gausumas istorijos būvyje. „Kultūra", 1930 m., Nr. 5.